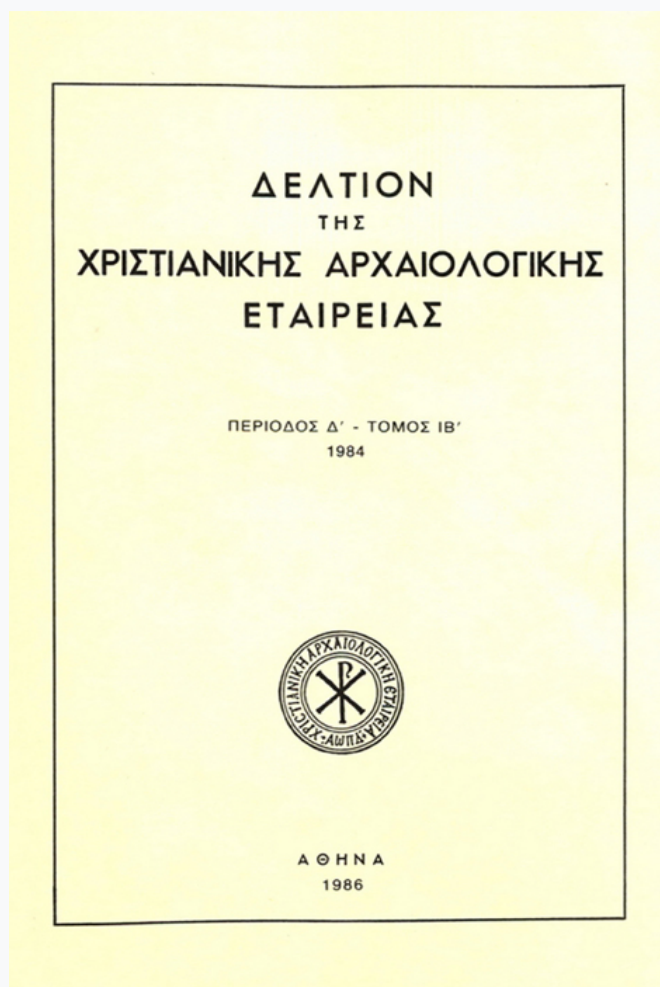

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 12 (1986)

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)

Ο ναός των Αγίων Γεωργίου και Χαραλάμπου στην Επισκοπή Ιεράπετρας

Κατερίνα ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΙΤΑΚΗ

doi: [10.12681/dchae.961](https://doi.org/10.12681/dchae.961)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΙΤΑΚΗ Κ. (1986). Ο ναός των Αγίων Γεωργίου και Χαραλάμπου στην Επισκοπή Ιεράπετρας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 12, 441–452. <https://doi.org/10.12681/dchae.961>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο ναός των Αγίων Γεωργίου και Χαράλαμπου στην
Επισκοπή Ιεράπετρας

Κατερίνα ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΙΤΑΚΗ

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα
της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)•
Σελ. 441-452

ΑΘΗΝΑ 1986

Ο ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΙ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ*

Ὁ ναός τῶν Ἀγίων Γεωργίου¹ καί Χαράλαμπου βρίσκεται στό χωριό Ἐπισκοπή, 8 περίπου χλμ. νόρεια τῆς Ἱεράπετρας. Στήν ἴδια θέση τοποθετεῖται, κατά τή Β' βυζαντινή περίοδο τῆς Κρήτης (961-1210), ἡ ἐπισκοπική ἔδρα τῆς Ἱεράς, πού περιελάμβανε τήν ἐπαρχία τῆς Ἱεράπετρας. Μετά τό 1210, ὅταν ἄρχισε ἡ βενετσιάνικη κατοχή, ἡ ἐπισκοπή μεταβλήθηκε σέ λατινική καί διατήρησε τήν ἴδια ἔδρα μέχρι τό 1571, ὅποτε μεταφέρθηκε στή Σητεία.

Ἀπό τό ἀρχικό κτίριο σώζονται τό νόρειο καί τό κεντρικό τμήμα, ἐνῶ στή θέση τοῦ καταστραμμένου νότιου κτίστηκε ὁ νεότερος ναός τοῦ Ἀγίου Χαράλαμπου (Εἰκ. 1). Τό μνημεῖο ἀναφέρεται γιά πρώτη φορά ἀπό τόν G. Gerola, ὁ ὁποῖος τό εἶχε χαρακτηρίσει ὡς βαπτιστήριο, καί πρόσφατα ἀπό τούς Μπορμπουδάκη, Gallas καί Wessel². Ἀποτελεῖται ἀπό ἕναν κεντρικό τετράγωνο ᾧωρο, στόν ὁποῖο ἀνοίγονται, ἀνατολικά καί δυτικά, δύο ἡμικυκλικές ἐξέχουσες ἀψίδες, πού γίνονται, ἐσωτερικά, πεταλόμορφες³ (Εἰκ. 2). Νόρεια ὑπάρχει ἕνα στενό παραλληλόγραμμο διαμέρισμα, ἐνῶ τό ἀντίστοιχο νότιο ἔχει καταστραφεῖ, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω⁴.

Τό κεντρικό τετράγωνο στεγάζεται μέ τροῦλο καί τό νόρειο διαμέρισμα μέ ἡμικυλινδρική καμάρα. Ὁ τροῦλος ἀποτελεῖται ἀπό ὀρθογώνια βάση, ἀκανόνιστο κυκλικό, ἐλαφρά πεπλατυσμένο στή βάση τύμπανο καί παραδοιοειδή θόλο, μέ κυματιστές ἐξωτερικά παρυφές. Στηρίζεται σέ τέσσερα σφαιρικά τρίγωνα καί τέσσερα ἡμικυκλικά τόξα. Τά δύο ἀπ' αὐτά συγγωνεύονται στά μέτωπα τοῦ ἀνατολικοῦ καί τοῦ δυτικοῦ τεταρτοσφαιρίου. Τά δύο ἄλλα, νόρειο καί νότιο, κλείνονται μέ τύμπανο πού καταλήγει πρὸς τά κάτω, νόρεια μέν σέ κυκλικό χαμηλωμένο τόξο, νότια δέ σέ ὀξυκόρυφο, τοῦ

* Μία πρώτη προσπάθεια παρουσίας ἐγινε τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1983 στό Γ' Συμπόσιο τῆς Χ.Α.Ε., σέ συνεργασία μέ τήν ἀρχιτέκτονα Νίκη Κριτωτάκη, πού ἔκανε τήν ἀποτύπωση καί παρουσίασε τά σχέδια μέ σύντομη περιγραφή.

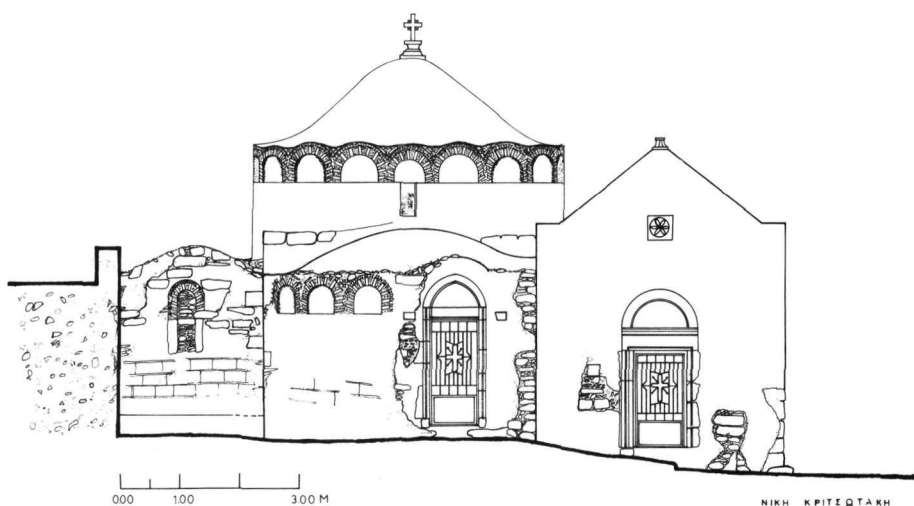
Εὐχαριστῶ θερμά τόν καθηγητή κ. Χαράλαμφο Μπούρα γιά τίς πολύτιμες ὑποδείξεις του καί τήν οὐσιαστική βοήθεια πού μέ προθυμία μου πρόσφερε. Εὐχαριστῶ ἀκόμη τήν κ. Στέλλα Παπαδάκη-Ökland γιά τή βοήθειά της.

1. G. Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, Venezia 1908, 2, σ. 94.

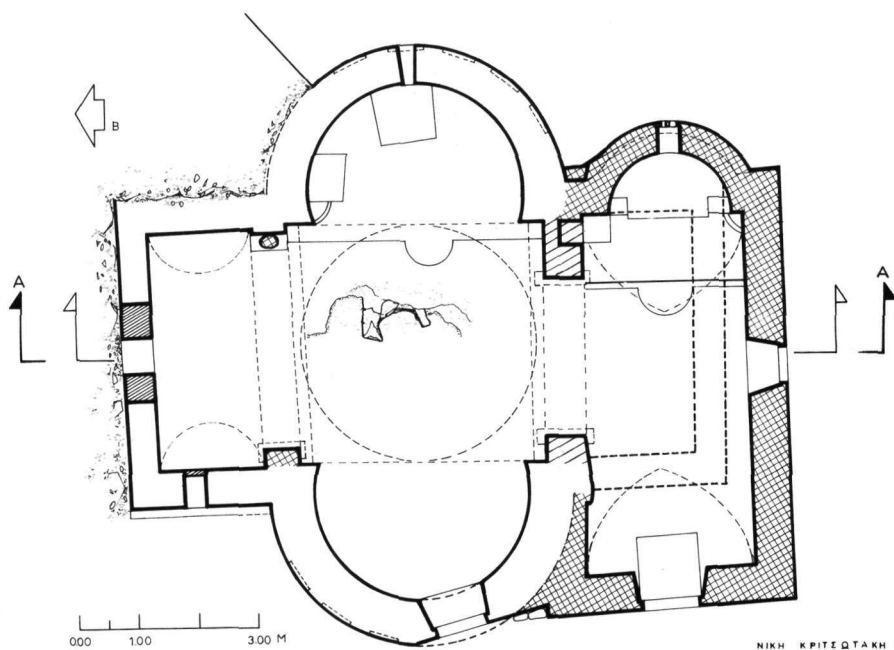
2. Gerola, ὁ.π., σ. 94. M. Borboudakis, K. Gallas, K. Wessel, *Byzantinisches Kreta*, München 1983, σ. 443-446.

3. Π. Λ. Βοτοκόπουλος, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τήν Δυτικήν Στερεάν Ἑλλάδα καί τήν Ἠπειρόν' ἀπό τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 152, ὑπόσημ. 7. Πεταλόμορφες εἶναι οἱ κόγχες τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στό Ἀπεσωκάρι Καινουρίου Ἡρακλείου, ὁλ. Gerola, ὁ.π., σ. 232, σημ. 2, καί τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων στήν Κάτω Ἐπισκοπή Σητείας.

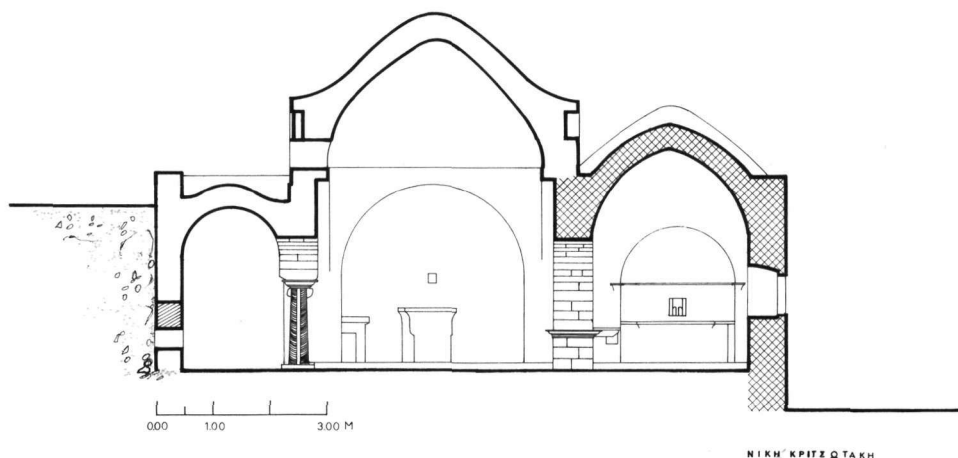
4. Gerola, ὁ.π., εἰκ. 54.

Είκ. 1. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. Ἅγιος Γεώργιος-Ἅγιος Χαράλαμπος. Δυτική ὄψη. Ἀριστερά τό δόρειο καί κεντρικό διαμέρισμα τῆς ἀρχικῆς φάσης, δεξιὰ τό νεότερο κλίτος τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπου.

Είκ. 2. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. Ἅγιος Γεώργιος-Ἅγιος Χαράλαμπος. Κάτοψη.

Εἰκ. 3. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. Ἅγιος Γεώργιος-Ἅγιος Χαράλαμπος. Τομή Α-Α.

ὁποίου τό κλειδί βρίσκεται ἐκτός ἄξονος. Καί τά δύο τόξα εἶναι κτισμένα μέ λαξευτούς θολίτες καί καταλήγουν σέ παραστάδες. Οἱ τρεῖς ἀπ' αὐτές εἶναι κτιστές μέ πελεκητούς πωρολίθους καί πώρινα ἐπίκρανα, ἐνῶ ἡ τέταρτη, ἡ βορειοανατολική, ἀποτελεῖται ἀπό παλαιοχριστιανικό ἀμφικιονίσκο παραθύρου μέ στρεπτές ραβδώσεις, στόν ὁποῖο ἔχει ἐπίσης προσθεθεῖ πώρινο ἐπίκρανο (Εἰκ. 3).

Τό ἐσωτερικό φωτίζεται ἐλάχιστα ἀπό στενή θυρίδα τῆς ἀνατολικῆς ἀψίδας καί ἀπό δύο μικρά παραλληλόγραμμα παράθυρα, ἀνοιγμένα στή δόρεια καί τή δυτική πλευρά τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου⁵.

Ἡ εἴσοδος, μέ βενετογοτθικό θύρωμα⁶, βρίσκεται στή δυτική ἀψίδα, τῆς ὁποίας ἡ καμπύλη ὄψη ἐπιπεδοποιήθηκε ἐν μέρει ἐξωτερικά μέ ἀπότμηση τῆς τοιχοποιίας, πού ἐπέφερε μείωση τοῦ πάχους τῆς. Ἀριστερά τοῦ θυρώματος καί μπροστά στό κατώφλι διακρίνονται ἀντίστοιχα μέ σαφήνεια ἡ ἀποκεκρουμένη παρειά καί τό ἀρχικό πάχος τῆς τοιχοποιίας.

Τό κτίριο εἶναι κτισμένο ἀπό πέτρες τοῦ ποταμοῦ, ἄδρά λαξευμένες, καί σκληρή συνεκτική ὕλη, πού ἀποτελεῖται ἀπό χονδρόκοκκη ποταμίσια ἄμμο, ἀσβέστη καί θηραϊκή γῆ. Τά κενά πού δημιουργοῦνται γεμίζονται μέ

5. Τό 1901-1903, ὅταν ὁ Gèrola ἐπισκέφθηκε τό μνημεῖο, δρῆκε ἀνοικτά καί τά τέσσερα παράθυρα τοῦ τρούλου, ὁ.π., σ. 94.

6. Τό θύρωμα ἀνήκει στή 6' φάση τοῦ μνημείου μέ σημαντική χρονολογική ἀπόσταση ἀπό τό θύρωμα τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπου.

δοστρακα καί κομμάτια από πλίνθους. Ὑπάρχουν πάντως καί δλόκληρες, τοποθετημένες ὀριζόντια, σέ πολύ ἀραιά διαστήματα⁷.

Στίς ὄψεις, ἀλλά καί ἐσωτερικά, ἔχει διατηρηθεῖ σέ σημαντική ἔκταση τό ἀρχικό κονίαμα, πάνω στό ὁποῖο ὑπάρχουν χαράγματα μέ μυστρί, πού μιμοῦνται ἰσόδομη τοιχοποιία. Ἡ διακόσμηση αὐτή συναντᾶται σέ μνημεῖα τοῦ 11ου αἰ. στήν Κωνσταντινούπολη καί σέ περιοχές τῶν ὁποίων ἡ ἀρχιτεκτονική ἐπηρεάζεται ἀπ' αὐτή⁸. Στήν Κρήτη ἔχουν ἐπισημανθεῖ σέ μεσοβυζαντινές ἐκκλησίες, ὅπως εἶναι ὁ Ἅγιος Ἰωάννης Ρουκανίου Τεμένους καί ἡ Παναγία Φόδελε Μαλεβυζίου στό Ἡράκλειο⁹. Στά Χανιά, ὑπάρχουν στήν Ἁγία Βαρβάρα Λατζιανῶν Κισάμου¹⁰ (Εἰκ. 4).

Ἡ ἐξωτερική ὄψη τοῦ κτιρίου διαρθρώνεται ἀπό ζῶνες τυφλῶν ἀψιδωμάτων¹¹, οἱ ὁποῖες καταλαμβάνουν τά ἀνώτερα τμήματα τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου καί τῶν δύο ἀψίδων. Τά ἀψιδώματα εἶναι πλινθόκτιστα μέ τήν τεχνική τῆς κρυμμένης πλίνθου (consealed brick)¹², περιβάλλονται ἀπό ζώνη τετράφυλλων φιαλοστομιῶν χωρίς ἐφύαλωση κι ἔχουν μονόλιθα τύμπανα, ἀδρό ἐργασμένα¹³. Στήν ὀριζόντια πλευρά τῶν καμπυλόπλευρων τριγῶνων, πού δημιουργοῦνται μεταξύ τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων τοῦ τρούλου, ὑπάρχουν πλίνθοι τοποθετημένες λοξά, παράλληλα μέ τή φορά πού ἔχουν οἱ κυματιστές παρυφές τῆς στέγης του¹⁴. Μειώνεται ἔτσι ἡ κλίση τοῦ κονιάματος τῆς στέγης καί ἀποτρέπεται ἡ ἀπότμηση τῶν παρυφῶν τῆς (Εἰκ. 5). Τά καμπυλόπλευρα τρίγωνα καί τῶν τριῶν διακοσμητικῶν ζωνῶν «γεμίζονται» μέ φιαλοστόμια ἢ ὀριζόντιες πλίνθους –ὑπάρχει κι ἐδῶ ἡ τεχνική τῆς

7. Ν. Νικονάνος, Βυζαντινοί ναοί τῆς Θεσσαλίας, Ἀθήνα 1979, σ. 78.

8. P. L. Vocotopoulos, The role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and Late Byzantine Period, XVI. Internationaler Byzantinisten Kongress. Akten. JÖB 31 (1981), σ. 557.

9. Vocotopoulos, ὁ.π., σ. 557, σημ. 24.

10. Μ. Ἀνδριανάκης, Ὁ ναός τῆς Ἁγίας Βαρβάρας στά Λατζιανὰ Κισάμου, Γ' Συμπόσιο Χ.Α.Ε. 1983, Πρόγραμμα καί περιλήψεις ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1983, σ. 9.

11. Οἱ διαστάσεις τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων ποικίλλουν· ἐλάχιστο ὕψος 0,40 μ. καί μέγιστο 0,515 μ., ἐλάχιστο πλάτος 0,53 μ. καί μέγιστο 0,68 μ. Οἱ πλίνθοι ἔχουν μήκος 0,32 μ. καί πάχος 0,035-0,04 μ.

12. P. Vocotopoulos, The Concealed Course Technique; Further Examples and Remarks, JÖB 28 (1979), σ. 260. Στήν Κρήτη ἡ τεχνική τῆς κρυμμένης πλίνθου ἔχει μέχρι στιγμῆς ἐπισημανθεῖ σ' ἓνα ἀκόμη μνημεῖο, τήν Ἁγία Βαρβάρα Λατζιανῶν Κισάμου, βλ. Ἀνδριανάκης, ὁ.π., σ. 9. Στά ἀψιδώματα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τό κονίαμα εἶναι λοξό, βλ. Νικονάνος, ὁ.π., σ. 56.

13. Ἀρ. Πασαδαῖος, Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν βυζαντινῶν κτηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐν Ἀθήναις 1973, σ. 60, πίν. 30α.

14. R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, Harmondsworth 1965, πίν. 134, 148a. Μ. Χατζηδάκης, Ἡ μεσοβυζαντινὴ τέχνη, ἸστΕΕ Η', Ἀθήνα 1979, σ. 293, 295, 296.

Είκ. 4. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. Ἅγιος Γεώργιος-Ἅγιος Χαράλαμπος. Δυτική ὄψη δόρειου διαμερίσματος. Χαράγματα μέ μυστή στο κονίαμα.

Είκ. 5. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. Ἅγιος Γεώργιος-Ἅγιος Χαράλαμπος. Δυτική ὄψη τοῦ τρούλου.

κρυμμένης πλίνθου—, χωρίς γεωμετρική διάθεση, στοιχείο πού χαρακτηρίζει ολόκληρο τό μνημείο¹⁵.

Στήν ανατολική άψίδα διατηρείται τμήμα της άρχικης στέψης της τοιχοποιίας από πλίνθους, της οποίας τά φθαρμένα τμήματα άντικαταστάθηκαν άργότερα από πλακοειδείς πέτρες.

Στή δυτική όψη του δόρειου διαμερίσματος ύπάρχει τοξωτό παράθυρο, του όποιου τό άνοιγμα κτίστηκε σέ μεταγενέστερη φάση. Είμαι καί αυτό πλινθόκτιστο μέ τήν τεχνική της κρυμμένης πλίνθου καί περιβάλλεται από ζώνη τετράφυλλων φιαλοστομίων. Οί πλίνθοι σταματούν 0,05 μ. επάνω από τήν πέτρινη ποδιά του καί πατούν σέ πλακαρή πέτρα.

Στό νοτιοδυτικό τμήμα της στέγης του δόρειου διαμερίσματος καί σ' έπαφή σχεδόν μέ τή βάση του τρούλου, διακρίνεται τό στόμιο πήλινου σωλήνα, τοποθετημένου κατακόρυφα στήν τοιχοποιία, ό όποιος δέν είναι ορατός από τό έσωτερικό του μνημείου (Εικ. 6).

Όλες οί στέγες ήταν καλυμμένες μέ κονίαμα ασθέστη, ποταμίσις άμμου καί θηραϊκής γής. Άργότερα έγινε επάλειψη μέ κουρασάνι καί σέ τελευταία φάση προσέθηκε στο δόρειο διαμέρισμα ένα παχύ στρώμα κονιάματος μέ πολύ ασθέστη, μεγάλα κομμάτια πλίνθων καί μικρές πέτρες.

Τό κτίριο φαίνεται πώς πρωτοχρησιμοποιήθηκε ως ναός στή μεταβυζαντινή περίοδο. Τότε πρέπει νά ανοίχτηκε ή είσοδος στή δυτική άψίδα καί νά τοποθετήθηκε τό δενετογοιτικό θύρωμα, ενώ ή ανατολική μεταβλήθηκε σέ ιερό. Η Αγία Τράπεζα, πού βρίσκεται εδώ, άποτελείται από μιá μεγάλη πώρινη πλάκα καί τετράγωνη κτιστή βάση, διευρυμένη στο άνώτερο τμήμα της. Η βάση της Αγίας Τράπεζας θά ήταν άρχικά καλυμμένη μέ κονίαμα. Στή δόρεια πλευρά της άψίδας εφάπτεται ή πώρινη επίσης πρόθεση μέ κτιστή κι αυτή βάση.

Τό φθινόπωρο του 1981, μέ έντολή της 13ης Έφορείας, πραγματοποιήθηκε από τήν ύπογράφουσα ανασκαφική έρευνα στο έσωτερικό του μνημείου¹⁶. Έρευνήθηκε τμήμα του κεντρικού χώρου κάτω από τόν τρούλο, ή δυτική άψίδα καί τό δόρειο διαμέρισμα. Κάτω από τό σύγχρονο μωσαϊκό δάπεδο ύπήρχε λιθοστρώτο καί χαμηλότερα βρέθηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι, φτιαγμένοι πρόχειρα από ασύνδετο ύλικό σέ δεύτερη χρήση. Τό ύλικό αυτό άποτελοΰσαν άκατέργαστες πέτρες, πλάκες ολόκληρες ή σπασμένες καί τετράγωνες πλίνθοι, μέ ύπολείμματα σκληρής συνεκτικής ύλης. Οί τάφοι περιείχαν αποθέσεις όστων. Τό δάπεδό τους, πού ήταν από χώμα, βρισκόταν 0,45 μ. χαμηλότερα από τό σύγχρονο μωσαϊκό. Από νόμισμα της

15. P. A. Michelis, Valeur du pittoresque dans l'art byzantin, Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, Άθήναι 1955, 1, σ. 296-300.

16. Στήν ανασκαφή συμμετείχαν ή άρχαιολόγος Π. Γκαλανάκη καί ό Κ. Gallas.

Είκ. 6. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. "Ἅγιος Γεώργιος"-Ἅγιος Χαράλαμπος. Νοτιοδυτικό τμήμα τῆς στέγης τοῦ βόρειου διαμερίσματος. Διακρίνεται ὁ πήλινος σωλήνας, ἀεραγωγός.

Κρητικῆς Πολιτείας τοῦ 1900, ἀλλά καί ἀπό τά νεότερα ὄστρακα, χρονολογοῦνται στίς ἀρχές τοῦ 20ου αἰώνα.

Ἡ ἐπίχωση, σ' ὅλους τοὺς χώρους πού ἐρευνήθηκαν, ἦταν διαταραγμένη. Ὑπῆρχε μεγάλη ποσότητα ὑγρασίας καί αἰθάλης, καθὼς καί τετράγωνων πλίνθων, θραυσμάτων ἀπὸ δάπεδα κουρασσανιοῦ καί ἀπὸ κονιάματα τοιχοποιίας. Στὴ στενὴ ἀνατολική πλευρά τοῦ βόρειου διαμερίσματος βρέθηκε «θρανίον»¹⁷ ἀπὸ μεγάλες ὀρθογώνιες, ἀδρά ἐργασμένες πέτρες. Στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ ἴδιου χώρου, στήν ἐρευνα γιά ἐπισήμανση τοιχογραφιῶν, ἀποκαλύφθηκε πλινθόκτιστο τοξωτὸ ἄνοιγμα, στὸ τύμπανο ἑνὸς μεγαλύτερου ἡμικυκλικοῦ τόξου. Στόν κεντρικὸ χώρο, κάτω ἀπὸ τὸν τρούλο, βρέθηκε πλινθόκτιστη κατασκευὴ καταστραμμένη στὸ δυτικὸ τμήμα της. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ εἶναι δίχωρη, τὸ βόρειο τμήμα της εἶναι στενὸ παραλληλόγραμμο, ἐνῶ τὸ νότιο καί μεγαλύτερο εἶναι κυκλικό, ἐγγεγραμμένο στὸ τετράγωνο. Στὴν ἐπίχωση τοῦ βόρειου διαμερίσματος βρέθηκαν ἐπίσης δύο μὴ ἐφυαλωμένα φιαλοστόμια πού δέν ἀνήκουν στὸ ἐξεταζόμενο μνημεῖο –ἓνα τρίτο προέρχεται ἀπὸ τὸν κεντρικὸ χώρο–, ἓνα κομμάτι ἀπὸ πήλινο σωλήνα κ.ἄ.¹⁸

17. Ἄ. Ὁρλάνδος, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική, ἐν Ἀθήναις 1927, σ. 60, εἰκ. 92, 93.

18. Ἡ κλίμακα καθόδου πού παρουσιάζει ὁ ὁδηγὸς τῶν Borboudakis, Gallas, Wessel, εἶναι τελείως φανταστικὴ, βλ. Byzantinisches Kreta, σ. 443, πίν. 417.

Ὁ Ἅγιος Γεώργιος παρουσιάζει στενή τυπολογική σχέση μέ τά βυζαντινά λουτρά τῆς Καισαριανῆς¹⁹, τῆς μονῆς Παναγίας στό Δερβενοσάλεσι²⁰ καί τῆς Σπάρτης²¹. Τήν υπόθεση ὁ ναός νά ἦταν ἀρχικά λουτρό ἐνισχύουν: α) αὐτός ὁ ἴδιος ὁ ἀρχιτεκτονικός του τύπος, β) οἱ δύο ἀτεχνες νευρώσεις πού σώζονται κοντά στίς παραστάδες τοῦ δόρειου διαμερίσματος²², γ) τό θρανίο²³ τοῦ ἴδιου χώρου, δ) τά ὑπολείμματα τοιχοποιίας κάτω ἀπό τίς δάσεις τῶν παραστάδων τοῦ δόρειου διαμερίσματος, ἡ ὁποία ἀπομόνωνε τό χώρο αὐτό ἀπό τόν κεντρικό, ε) ὁ πῆλινος σωλήνας πού σώζεται στή στέγη (ἀεραγωγός)²⁴, στ) τό τοξωτό ἄνοιγμα στό δόρειο τοίχο, πού θά μπορούσε νά ἦταν εἴσοδος τοῦ θερμοῦ ἀέρα στά ὑπόκαυστα²⁵, καί ζ) ἡ πλινθόκτιστη κατασκευή πού ἦταν πιθανότατα μιά μικρή κυκλική δεξαμενή νεροῦ²⁶ (Εἰκ. 7-9).

Πεσσίσκοι ὑποκαύστων δέ βρέθηκαν, δέν ἀποκλείεται ὅμως νά ἔχουν σωθεῖ στήν ἀνατολική ἀψίδα καί τό κλίτος τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπου. Ἡ ἐπίχωση πάντως, ἐκτός ἀπό τή μεγάλη διατάραξη πού παρουσίαζε, φαινόταν πώς σ' ἓνα μικρό τουλάχιστον μέρος τῆς εἶχε μεταφερθεῖ στόν Ἅγιο Γεώργιο ἀπό κάπου ἄλλου. Αὐτό πιστοποιεῖται ἀπό τήν ἀνεύρεση μαρμάρινων πεσσίσκων μέ ἀνάγλυφη διακόσμηση καί δύο θραυσμάτων πώρινου βενετογοτθικοῦ θυρώματος σέ μεγάλο δάθος (1,23 μ.). Ὑποθέτει κανεῖς ὅτι, ἀφοῦ προηγήθηκε κάποια σημαντική καταστροφή στό δάπεδο, ἡ μεταφορά αὐτῆ τῶν μπάζων ἔγινε γιά νά καλυφθοῦν κάποια κενά καί ν' ἀνεβεῖ ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου.

Οἱ τετράγωνες ἐξάλλου πλίνθοι πού βρέθηκαν κατά δεκάδες, καί συγκεκριμένα ὅσες εἶχαν ἐπιχρισμένες καί τίς δυό τους ἐπιφάνειες, δέν ἀποκλείεται νά προέρχονται ἀπό τούς καταστραμμένους πεσσίσκους ἑνός ὑποκαύστου, ἐνῶ ἐκεῖνες πού διατηροῦσαν ὑπολείμματα συνεκτικῆς ὕλης στή μιά τους μόνο πλευρά νά ἀνῆκαν προφανῶς στό δάπεδο²⁷. Ἀργότερα, ἡ καταστροφή τῶν στοιχείων τῆς ταυτότητας τοῦ μνημείου ὀλοκληρώθηκε ἀπό τούς κιβωτιόσχημους τάφους. Ὁ δόρειος κατά συνέπεια χώρος θά πρέπει νά ἦταν τό *frigidarium* τοῦ λουτροῦ, ὁ μεσαῖος τό *caldarium* καί ὁ νότιος τό *tepidarium*.

19. Ὁρλάνδος, ὁ.π., σ. 62-64.

20. Ὁ.π., σ. 59-61.

21. Χ. Μπούρας, Ἐνα βυζαντινό λουτρό στή Λακεδαίμονία, ΑΕ 1982, σ. 99-112.

22. Ὁ.π., σ. 103.

23. Ὁρλάνδος, ὁ.π., σ. 60.

24. Ὁ.π., σ. 63.

25. Ὁ.π., εἰκ. 92, 93. Μπούρας, ὁ.π., σ. 104, εἰκ. 3.

26. Ὁρλάνδος, ὁ.π., σ. 61.

27. Alex. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1912 (1974), σ.

31. Βοκοτόπουλος, Ἐκκλησιαστική Ἀρχιτεκτονική, σ. 150. Νικονάνος, Βυζαντινοί ναοί, σ. 15, ὑπόσημ. 24.

Είκ. 7. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. Ἅγιος Γεώργιος-Ἅγιος Χαράλαμπος. Βόρειο διαμέρισμα. Διακρίνονται ἀριστερά, κάτω ἀπὸ τὴ δάση τῆς παραστάδας τὰ ὑπολείμματα τοῦ τοίχου, πού ἀπέκλειε τὸ δόρειο διαμέρισμα (δεξαμενὴ) ἀπὸ τὸν κεντρικὸ χώρο. Δεξιὰ διακρίνεται τὸ θρανίον καὶ σὲ πρῶτο πλάνο ἡ πλινθόκτιστη μικρὴ δεξαμενὴ τοῦ κεντρικοῦ χώρου (caldarium).

Είκ. 8. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. Ἅγιος Γεώργιος-Ἅγιος Χαράλαμπος. Ἀνατολικὸς τοίχος δόρειου διαμερίσματος (δεξαμενῆς). Διακρίνεται, ἀριστερὰ τοῦ ἀμφικιονίσκου, ἡ νεύρωση πού ἐνίσχυε τὴ γωνία τῆς δεξαμενῆς ἀπὸ τὴ διάδροση.

Είκ. 9. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. Ἅγιος Γεώργιος-Ἅγιος Χαράλαμπος. Κεντρικὸς χώρος (caldarium). Ἡ πλινθόκτιστη δεξαμενὴ νεροῦ.

Τὸ μνημεῖο ἀνήκει χωρὶς ἀμφιβολία στὰ μεσοβυζαντινὰ χρόνια. Ἡ βαριά καὶ ἀρχαϊκὴ μορφή του, καθὼς καὶ ὁ παραβολοειδὴς τροῦλος του, ὁδηγοῦν

σέ μιά πρώιμη χρονολόγηση. Τήν πρωιμότητά του ενισχύουν οί έσωτερικά πεταλόμορφες σέ κάτοψη άψίδες του καί ή αύστηρά περιορισμένη, στά άνώτερα τμήματα τών άψίδων καί τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου, ζώνη τών τυφλῶν άψιδωμάτων, πού άφήνει άκόσμητη μιά άρκετά μεγάλη έπιφάνεια ὡς τή βάση του κτιρίου· στοιχείο, πού ύπενθυμίζει τήν άνωδομή τοῦ τρούλου τοῦ 'Αγίου 'Ιωάννη Βαπτιστή Μεσημβρίας (10ος αἰ.)²⁸ —ή όποία θεωρεΐται λίγο μεταγενέστερη άπό τό ύπόλοιπο κτίριο²⁹— στόν όποίο μιά ὁμοια διάταξη αναπτύσσεται στόν τρούλο στήν ἴδια θέση, μέ ὁμοιας μορφῆς τυφλά άψιδώματα. 'Επιπλέον, τά χωρίς έφυάλωση φιαλοστόμια έχουν βάση κυκλική έπίπεδη, αντίθετα μέ τά μεταγενέστερα τοῦ έλλαδικοῦ χώρου, πού εΐναι ὀξυπύθμενα καί έφυαλωμένα³⁰. Τό στέλεχός τους εΐναι κυλινδρικό καί έχει μήκος 0,12 μ. Τό κονίαμα τῆς στέγης τά καλύπτει μέχρι τήν περίμετρο τοῦ άνθους, μέ άποτέλεσμα νά σωθοῦν σέ άριστη κατάσταση³¹. 'Ο πηλός τους εΐναι άκάθαρος, μέ πολλές προσμειξεις άσθέστη, κακοζυμωμένος καί κακοψημένος³². Τά φιαλοστόμια πού βρέθηκαν στήν άνασκαφή έχουν κοντύτερο κατά 0,03 μ. στέλεχος καί δέ φαίνεται ν' άνήκουν στό έξεταζόμενο κτίριο. Μιά οὔσιαστική διαφορά τους άπό τά φιαλοστόμια τοῦ 'Αγίου Γεωργίου εΐναι ότι στά τελευταΐα ό κάλυκας τοῦ άνθους εΐναι βαθύτερος, τά πέταλα σχηματίζουν ὀξύτερες καί ραδινότερες άκμές, ή φόρμα τους εΐναι περισσότερο έλεύθερη καί διακοσμητική (Εικ. 10-11).

Μή έφυαλωμένα φιαλοστόμια διατηροῦνται, άποκεκρουμένα, στόν κοιμητηριακό ναό τοῦ 'Αγίου Χαραλάμπου Καλαμάτας τοῦ 11ου αἰ.³³. 'Η πρωιμότερη έξάλλου έμφάνιση φιαλοστομίων —πού ό Millet θεωρεΐ έπίεσκα καί συσχετίζει μέ τά τετράφυλλα άνθη, πού άποτύπωναν οί 'Αραβες πάνω σέ πλίνθους³⁴— σημειώνεται στήν Πρεσλάβα καί χρονολογεΐται στόν 9ο ἢ 10ο αἰ.³⁵.

28. Krautheimer, *Architecture*, πίν. 129b. Χατζηδάκης, ὁ.π., σ. 292.

29. C. Mango, *Architettura bizantina*, σ. 306.

30. Πασαδαΐος, ὁ.π., σ. 69-70, πίν. 43.

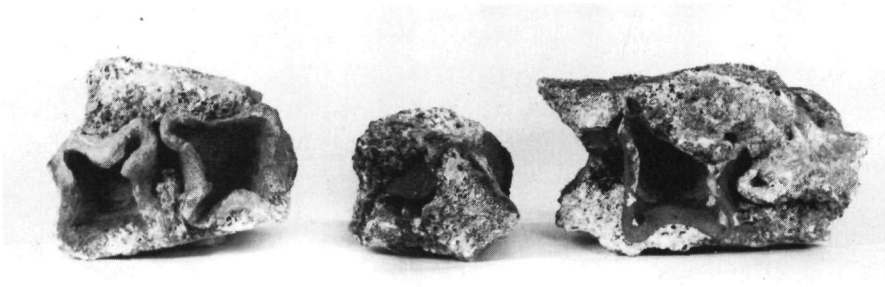
31. 'Ανεφυάλωτα φιαλοστόμια, καλυμμένα μέ κονίαμα μέχρι τίς παρυφές τοῦ άνθους, σώζονται επίσης άκέραια στό Kalinić, βλ. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, London, Variorum Reprints, 1974, σ. 284, εικ. 133.

32. Ν. Μουτσόπουλος, 'Ανασκαφή τῆς βασιλικῆς 'Αγίου 'Αχιλλείου, ΕΕΠΣΠΘ 1971-1972, σ. 172. Πασαδαΐος, ὁ.π., σ. 68 γ-ε.

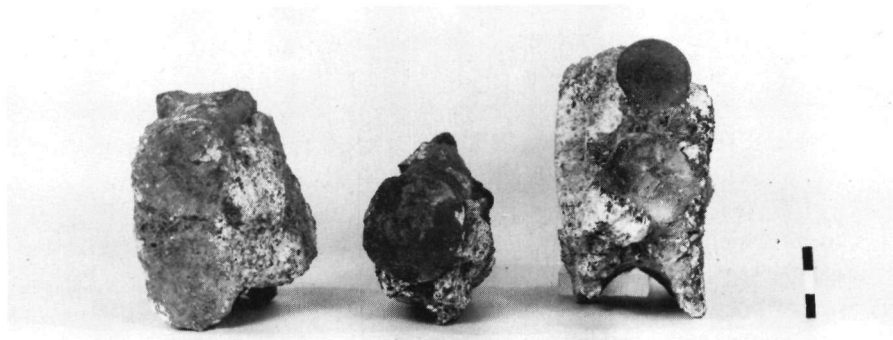
33. A. Bon, *Églises byzantines de Calamata*, Actes du VIe Congrès Intern. d'Études Byzantines, II, Paris 1951, σ. 44. E. Semavi, *Quatre édifices inédits ou mal connus; contributions à l'histoire de l'art byzantin*, CA 10 (1959), σ. 254. A. S. Megaw, *Byzantine Reticulated Revetments*, Χαριστήριον εις 'Αναστάσιον 'Ορλάνδον, Γ', 'Αθήνα 1966, σ. 22. Κ. Καλοκύρης, *Βυζαντινά έκκλησΐαί τῆς 'Ιερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 46. Νικονάνος, ὁ.π., σ. 162, σημ. 607.

34. Fr. Sarre - E. Herzfeld, *Archäologische Reise in Euphrat und Tigris - Gebiet 1*, Berlin 1911, εικ. 94-95. Millet, ὁ.π., σ. 283.

35. Megaw, ὁ.π., σ. 12, σημ. 11.

Είκ. 10. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. Ἅγιος Γεώργιος-Ἅγιος Χαράλαμπος. Ἀριστερά καί στό κέντρο τά φιαλοστόμα πού βρέθηκαν στήν ἀνασκαφή, δεξιά τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Είκ. 11. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. Ἅγιος Γεώργιος-Ἅγιος Χαράλαμπος. Οἱ κυκλικές δάσεις τῶν φιαλοστομίων.

Μέ δάση κυρίως τή μορφή τοῦ τρούλου, πού θυμίζει μνημεῖα τῆς γειτονικῆς Καρπάθου –Ἅγιος Μάμας στίς Ἐξήλεις³⁶–, τά χαράγματα μέ μυστήρι στό κονίαμα, πού χρονολογοῦνται στόν 11ο αἰ., τήν ἀρχαϊκή μορφή τῶν φιαλοστομίων καί γενικότερα τίς ἐπιμέρους ὁμοιότητες μέ πρῶμα μνημεῖα, ἡ πρώτη φάση τοῦ κτιρίου πρέπει νά τοποθετηθεῖ στόν 11ο αἰ. Ἡ δεύτερη φάση, πού περιλαμβάνει τό βενετογοτθικό θύρωμα, τή διάνοιξη τῆς θύρας στή δυτική ἀψίδα, τά ἐσωτερικά ἐπιχρίσματα μέ κουρασάνι, τήν ἴδρυση τῆς Ἀγίας Τράπεζας καί τῆς πρόθεσης, γενικότερα τή μεταβολή τοῦ λουτροῦ σέ ναό, καθώς καί τό κτίσιμο τοῦ ἀνοιγματος τοῦ παραθύρου καί τοῦ τόξου τοῦ δόρειου διαμερίσματος, χρονολογεῖται στίς ἀρχές ἢ τά μέσα τῆς ἐνετοκρατίας. Ἡ μορφή πάντως τῶν παραστάδων εἶναι ὅμοια μέ τοὺς σταθμούς τῶν δίλοβων ἀνοιγμάτων στό ἐνετικό καμπαναριό τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Βραχασώτη στό Βραχάσι Μιραμπέλλου, πού χρονολογεῖται μέ ἐπιγραφή στό 1558.

36. Ν. Μουτσόπουλος, Κάρπαθος· σημειώσεις ἱστορικής τοπογραφίας καί ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 388-389, εἰκ. 86, πίν. 129-130.

Στήν ίδια περίπου εποχή ανήκει τό νεότερο κλίτος τοῦ Ἁγίου Χαράλαμ-
που, μέ ψηλή δίρριχτη στέγη. Ἡ τοιχοποιία του ἀποτελεῖται ἀπό μέτριου
μεγέθους ἀργές πέτρες, πού περιβάλλονται ἀπό φαρδεῖς ἀρμούς μέ χαλί-
κια³⁷. Τό θύρωμά του ἀποτελεῖται ἀπό ἀρχιτεκτονικά μέλη σέ δεύτερη
χρήση, μέ φανερό τήν προσπάθεια ἀνταπόκρισης σέ ἀναγεννησιακά πρότυ-
πα. Κάτω ἀπό τό ὀρθογώνιο παράθυρο τῆς νότιας ὀψης ὑπάρχει ψηφοθέτη-
μα ἀπό πήλινες ψηφίδες μέ τετράγωνα διάχωρα καί χρίσμα. Ἀριστερά τοῦ
παραθύρου, ἐπίσης ἀπό πήλινες ψηφίδες, διακρίνεται σταυρός πού στηρίζε-
ται σέ κυκλική βάση καί δίπλα του ἀστέρι τοῦ Δαβίδ, πιθανότατα ἀποτρο-
παϊκά.

Ἀθήνα

ΚΑΤΕΡΙΝΑ Κ. ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΙΤΑΚΗ

SUMMARY

THE CHURCH OF SS. GEORGE AND CHARALAMBOS AT EPISCOPI, NEAR IERAPETRA, IN CRETE

The church of SS. George and Charalambos at Episcopi near Ierapetra, was originally a tripartite Byzantine bath, from which the north and the central room have been preserved. The conversion took place during the Venetian era, possibly the 16th century. A new nave, dedicated to St. Charalambos took then the place of the ruined south room of the bath.

The decoration of the façades of the monument, that is blind arcades with the recessed brick technique, unglazed miniature cups with quatrefoil lips (φιαλοστόμια), incisions on the plaster to imitate ashlar blocks and the form of the dome, as well as the similarities with other middle Byzantine baths (as at Kaisariani, Dervenossalesi and Sparta) could date the monument in the eleventh century.

The excavation, partly carried out in 1981, pointed out that the digging of some tombs in the first decades of our century, have been disastrous for some parts of the monument.

C. C. MYLOPOTAMITAKI

37. Ἰδίας μορφῆς τοιχοποιία συναντᾶται στήν ἐνετική ἐπαυλὴ τῶν Clodio, στό Πίκρι Ρεθύμνου, βλ. Gerola, Monumenti 3, εἰκ. 182· στήν οἰκία τῶν Συμβούλων τῆς Φορτέτζας Ρεθύμνου, βλ. Ι. Στεριώτου, Οἱ βενετικές ὀχυρώσεις τοῦ Ρεθύμνου 1540-1646. Συμβολή στή φρουριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ 16ου-17ου αἰ., Β', Θεσσαλονίκη 1979, πίν. 199-207. Ὁ Gerola ὑπέθεσε πὺς ὁ νότιος τοῖχος τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπου ἀνήκε στό ἀρχικὸ κτίριο, βλ. Gerola, ὁ.π., 2, εἰκ. 54. Οἱ ἀφαιρέσεις ὁμῶς κονιαμάτων, πού ἔγιναν στήν τοιχοποιία, ἔδειξαν ὅτι πρόκειται γιὰ διαφορετικὸ σύστημα δόμησης.